

HAECKEL.

Mikor 1863 szeptember 19-én a stettini kongresszuson Darwin tanairól tartott felolvasást az alig 27 éves Haeckel, a tudós gyülekezet, mely épp oly kétkedéssel és kicsinyléssel fogadta a nagy angol bűvár nemrég közzétett felfedezéseit, mint a fiatal zoológus bátor és nyílt enthusiasmusát, nem látta előre azt, hogy e lelkes fiatal ember, azzal a zászlóval kezében fogja végigküzdeni fényes, bár küzdelmes pályáját, a mely lobogót ott első fellépésével kibontott, s hogy örökösékepen Darwin tanainak oly filozófiával ajándékozza meg a világot, mely méltó lesz a tudományok elért magas fejlettségéhez és kivált a Darwin által elért eredményekhez.

Azok a tudósok, kik kétkedő mosolylyal vitatták a természetes kiválasztás tanának helyességét és jogosultságát, azok a geológusok, a kik nem méltatták a »Fajok származásáról« című mű szerzőjét szerencsés és hírhedt charlatánnál többre, nem vették észre, hogy ott szemök előtt hatalmas és bátor utód veszi kezébe azokat a tanokat, melyek örök érvényességét hirdetni egész életen keresztül nem szűnt meg, s melyeknek diadalra juttatásában az oroszlanrész őt illeté meg.

Egy folytonos munkában és rendkívüli sikerek közt eltöltött életnek, ragyogó tehetségekkel és óriási tudással felfegyverzett leieknek, a lángész és tudás minden erejének eredménye volt e diadal. S hogy a győzelmes tanok méltó utód kezére szálltak át, arról egy könyvtárt megtöltő klasszikus munka, a tudományok különböző ágában folytatott eredményes bűvárkodások tanúskodnak, és végül egy olyan filozófia, mely a tudós életében mint működésének iránytűje, halála után, mint szellemi végrendelete maradandó nyomokat hagyott szá-

zadunk bölcsészetének történelmében s hivatva van egy lépéssel előre megvilágítani azt az utat, mely az igazsághoz vezet.

Minden kornak, minden időnek meg volt a maga filozófiája. Periclesnek a maga Anaxagorasa, a római köztársaságnak a maga Cicerója, a császárságnak Senecája. Középkori zárdák világában született Aquinói Tamás scholastikája, s az ifjú Macchiavelli, Lorenzo Medici magántitkára volt. Lord Bacon csak Amerikának felfedezése után írhatja meg *Novum Organum*-át, melyben az emberi tudásnak újonnan elért haladásaira hivatkozva támadja meg a scholastikának elavult iskoláját s állítja fel saját rendszerét.

A XVIII. század nagy filozófusai indíták meg a forradalmat, s a XIX. század, melyben a pozitív tudomány oly hatalmas kifejlődését érte el, szintén megkívánta a maga saját filozófiáját. Kant iskolájának legnagyobb diadalai közt Saint-Simon tanítványa, Comte Ágoston megkísérli a tudományok összefoglalását pozitív filozófiájával, s ez által megindítója lesz annak az irányzatnak, mely feladatául tűzi ki a tudás korszerű állásának megfelelő filozófiát adni, s ezzel oldani meg úgy a hit, mint a szoeziológia problémáit. Már Schoppenhauerben is sok a pozitív elem, s a szerelem, halál, fájélet, átöröklés kérdéseiről tartott előadásaiiban ha nem is mindenütt és nem is mindig helyesen, alkalmazza a pszichológia, fiziológia és más pozitív tudományok kutatásainak eredményét. Már Mill Stuart, Grant Allen teljesen pozitív alapokon állanak s kizárják működési terükről a metafizika spekulációit. Ez a hatalmát veszített tudomány, mely még Kant filozófiájának is. igen nagy alkatrésze, mind jobban és jobban tért veszít abban az arányban, a hogy a modern természettudományi kutatás a dolgok lényegéhez hatol és nem elégszik meg a szó-spekulációkkal. Úgy az esztétikában, mely Helmholtz, Fechner, Wundt új alapokra fektettek, valamint a szociológiában, a XIX. és XX. század tudományában, kizárólag a pozitívizmusnak van helye.

Azonban épp a tudományok rohamos haladása, az emberi értelem fáradhatatlan kutatásai következtében új és új, azelőtt nem ismert, sőt még nem is sejtett eredmények világítottak az igazság felé. Tíz év elavulttá tette nagy bölcselők állításait s új filozófia felállítását követelte. A már Lamark által megkezdett s Lamarkismusnak nevezett tan, Darwinnal létjogosultságot nyert a Darwinizmus örökbecsű igazságaival, s oly forradalmat támasztott úgy a tudomány világában, mint a laikusok

felfogásában, a milyennek párját alig ismerjük, s a melynek üdvös hatása mai napig is érezhető.

Darwin tanainak épp oly lelkes elismerője, mint később fíradhatatlan védője, diadalmas örököse Haeckel volt. »Natürliche Schöpfungsgeschichte« -jében a phylogenetikának oly kiváló rendszerét adja, a mely teljesen méltó Darwin hasonló műveihez. »Generelle Morphologie der Organismen« című műve a szervezeteknek általános anatómiáját és fejlődéstanát tárgyalja a leszármazás elméletének világításában; a Radiolariusokról, Calcispongiákról, Geryonidákról és Medusákról írt páratlan monográfiái, valamint a »Reports on the Scientific Results of the Voyage of H. M. S. Challenger« a rendszertannak zavaros tudományában teremt rendet s tisztázta itt is a phylogenetikának kérdéseit. A phylogenetikával szemben az ontogenetika, tehát a faj fejlődéssel szemben az egyéni fejlődéstörténet terén azt hiszem elég lesz felemlítenem a »Gastreatheoriát« nem is szólva »Anthropogenie«-járól, valamint egyéb összegyűjtött népszerű fejlődéstani dolgozatairól.

Egy ily tudós fő aztán legilletékesebben beszélhetett akkor, midőn az emberiség keletkezésének, az ember rendszertani helyének megállapításáról van szó; ez a lánglelkű tudós oly hatalmas tudásnak, körültekintő mély ismereteknek, felfedezések dicsőségének fegyverével szállhatott síkra, a milyennel még kevés filozófus rendelkezett. Űgyszólván egy század tudásának gyümölcsét tartá kezei között s nem talált volna nálánál méltóbb képviselőre az a filozófia, melyet a XIX. század örökségképen hagyott a huszadikra, s a melynek »Monismus« a neve.

Magáról a monismusról, mint filozófiai tanról igen élénk és elkeseredett vita folyt úgy a múlt, mint a megelőző három évben Németországnak és Franciaországnak illetékes köreiben. Védtek és támadták kozmológiai felfogását, kutatási módszerét, következtetéseit, azonban a legelkeseredettebb ellenfél a leghevesebb vitában sem tagadta nagy jelentőségét és hatását.

Haeckel már előadásaiban foglalkozott a monismus eszméjével, mint 1882-ben Eisenachban »Die Naturanschauung von Darwin, Goethe und Lamarck« című előadásában, később 1892-ben az altburgi jubiláns gyülekezeten »Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft«, majd 1898 augusztusán híres cambridgei beszédében, az »Ueber unsere gegenwärtige Kenntniss vom Ursprung des Menschen« című munkájában.

Mindhárom előadásában tulajdonképpen csak azoknak a tanoknak az alapelveit vonja le, mely tanokat Phylogenetikájában, Morphológiájában, Anthropológiájában állapított meg és fejtett ki. Azonban ezekben a tanokban a mai kor tudásának végső eredményei rejlenek s azok az elvek, melyeket e tanok essentiái gyanánt felállított, annak a filozófiának magvát tették, mely hivatott egységes világnézetet adni az emberiségnek — reális megismerés alapján.

Magát a filozófiát pedig, mely egységes, szilárd, tömör, de mégis világos rendszerét adja egy tanult, felvilágosodott XIX. vagy XX. századbeli ember lelkének, e három előadás feldolgozásával, tudományos kutatásainak felhasználásával, óriási tudásának erejével, lánglelkének rajongásával és hatalmas elméjének higgadt gondolkodásával a »Welträthselt-ben tárja elénk.

Nem egy iskola-filozófusnak irány-munkája, nem egy forradalmárnak gyűjtő bombája, nem egy szaktudósnak elvont, nehézkes műve ez a könyv, nem is mesterségesen megállapított szabályok s recept szerint készített okoskodások tárháza, hanem hosszú fejlődés végső eredménye s gyümölcse egy oly életnek, mint a milyen Haeckelé volt.

Pályájának kezdetén már Darwin tanai felé viszi előszeretete, meggyőződése s Darwin tanainak tanulmányozása és védelmezése fordítják kedvét a phylogenetikára s az evvel testvér-tudományra az ontogenetikára. Mily gazdag tér s mily széles láthatár nyílik itt egy oly tökéletesen filozófus léleknek, mint a Haeckelé! Darwin az emberi problémák legmélyebbikét az ember származását bonczolja lángelméjével s a természeti erők óriási hatalmát mutatja meg az emberiségnek »Létért való küzdelem« és »Természetes kiválasztás« tanaiban. Az egész phylogenetika pedig — a tudományok tudománya, — mely a szerves világ fejlődésével foglalkozva maga alá rendeli a fizikát, kémiát, biológiát és fizioológiát, ott folytatja kutatásait, a hol az emberi elmének legállandóbb és mégis legsötétebb rejtekei rejlenek, a hol a filozófia épp úgy tapogatódzik, mint a teológia. Épp ez áll az ontogenetikánál, az egyén fejlődésénél, valamint az általános összehasonlító morfológiánál is.

Könnyen érthető tehát, hogy az a tudós, kit egyéni diszpozíciói is már a filozófiára utaltak, Darwin eszméinek birtokbavételénél phylogenetikai és természettudományi kutatásainál nem maradhatott vak ezeknek az eszméknek és bűvárlatoknak rendkívüli filozófiai fontosságával szemben. Akkor, midőn az emberiség

legfontosabb kérdéseire világos és természetes feleleteket ad a tudomány, nemcsak a tudományra háramló hasznot tekinté, hanem azt az általános jótékony hatást is, melyet ezek az eredmények az egész világ gondolkodására gyakorolhatnak. Csakhamar tisztába jön olyan fogalmakkal, melyek laikusok előtt örökösen rejtettek maradtak volna; s ő nem uzsoráskodik szerzett kincseivel, hanem igyekszik közvagyonná tenni a tudományt. Meggyőződik számtalan botlásról és félreértésről, melyeket a közfelfogás avult teológiai nézet, rosszakaratú, szándékos ferdtítés, vagy tájékozatlanság révén hisz és vall s a nagynevű tudós nem mosolyog megvető gúnnyal a balga halandók felett, hanem előáll igaz érveivel s javítani törekedik ott, a hol még javítani lehet.

Aztán a hatvanas-hetvenes éveknek tudományos világa igen alkalmas is volt a filozófiára, kombinációkra. Az a szigorú objektivitás és pedantéria, melyet a tudományok rohamos fejlődése tett szükségessé a modern tudományos kutatásban, akkor még nem létezett ily határozott formában. Ma a filozófiai elem csaknem teljesen ki van zárva a természettudományi búvárkodás teréről, akkor még igen tág határok között mozoghatott s ez egy oly forradalmi egyéniségnek s oly ragyogó fantáziával és költői lélekkel megáldott embernek, mint Haeckel, nagyon kedvező és áldásos talaj volt.

A természettudományoknak és általában a tudományoknak egységes voltát, illetőleg egységes filozófiáját kutatta ő, s annak, ki a tudományok oly sok ágának volt birtokosa, nem lehetett nagyon nehéz ezt megtalálni. Így aztán felállíthatta a tudomány világában híres »Biogenetisches Grundgesetz« elnevezésű tanát, mely szerint az ontogenetika nem egyéb a phylogenetikának gyorsított és módosító ismétlődésénél, vagyis az egyén fejlődése nagyjában ugyanazon fejlődési stádiumán megy keresztül, mint az egész faj fejlődése. E rendkívül fontos és nevezetes tan arra a következtetésre vezetett, hogy az egyén egyes fejlődési alakjait azonosítani lehet a faj egyes fejlődési alakjaival. Így a megtermékenyített pete az egysejtűek, Protozoa osztályát képviselné, míg a blastulát a Volvox colonia. Az egyén fejlődésében most a gastrula stadium, a csak két csira levéllel ekto- és entodémával bíró alak következik, azonban a természetben ilyenre, tisztán csak két differential sejtféleségből álló állatfajra nem találunk. Azok, melyeket ilyeneknek vélt felfedezni a tudományos kutatás (Rhombzoa Diciema Trichoplax, Selagi-

nella stb.) nem egyebek lárva alakoknál. A legalsóbbrendű spongiák sem tiszta gastrula alakok, s Haeckel mégis szilárd bizalommal tanának helyességében felállította Gastrea teóriáját, mely szerint egy hypothetikus, schematikus állatfajból levezeti a spongiákat, mint a phylogenetikai sorozatnak azon tagját, mely a gastrulának megfelel, s ezért gastreatáknak is nevezi őket.

E teória igen élénk és heves vita tárgya volt, melynek úgy a rendszertan, mint a fejlődéstan igen sokat köszönnek. Minden esetre világossá lőn, hogy a gastrea teória a maga kiszabott feltételeivel nem állhat meg, azonban a »Biogenetisches Grundgesetz« érvényessége és fontossága csak nyert a vita folytán és így a phylogenetika és ontogenetika között sikerült megtalálni azt az összekötő kapcsot, mely egységessé teszi a két tudomány kutatásait.

Haeckel azonban nemcsak ezen a téren, hanem a többi tudományok között, úgy a geológia és fejlődéstörténet, a kémia és fizika (Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft) továbbá a növénytan és állattan közt igyekszik megtalálni az összekötő kapcsolatot, kimutatni lehetőleg az átmenetet egyikből a másikba s végül megállapítani az össztudományok egységes szervezetét, egységes törvényeit, egységes filozófiáit.

Mint a Mont-Blanc csúcjáról szétekintő alpes-mászó egy egységes látóhatárba foglalja össze Savoya legelőit, Sweiz tavait és havasait, Olaszország határát, Marseille kikötőjét, a kéklő Földközi-tengert és a sötét Jurát; egy tiszta pillantással lelkébe vésődik az a kép, mely a völgylakók előtt ezer sziklafal, rengeteg, és száz és száz mérföld által szétdaraboltnak tűnik elő, melynek csak elenyésző csekély részét képesek bepillantani, azt hívén, hogy ez az egész világ: úgy a tudományok tetőpontján álló tudós is egy egységes, széles filozófiát alkothat arról a világról, melyet a tudatlan, vagy mondjuk laikus ember csak szétdarabolt, egymástól elválasztott, szűk látókörű, kicsinyes világnak lát.

Innen magyarázzuk aztán, hogy azt a filozófiát, mely mindeddig dualisztikus volt, ha ugyancsak dualisztikusnak lehet mondani, Haeckel egyesíteni, egységessé tenni igyekezett s a »Monismus« eszméjével ajándékozta meg a gondolkozó világot.

A dualizmus, mint általánosan ismert dolog, megkülönbözteti a testet és a lelket, az anyagot és a szellemet. Mindkettőnek külön-külön specziális tulajdonságokat ír le, külön

hatáskört, egymástól elkülönített és elkülönítendő filozófiát. A test úgy szerepel a filozófiában, mint a lélek alárendeltje, szolgálja, a lélek pedig mint egy elképzelhetetlen, de mégis elképzelt, egy sehol sem található, de mégis jelenlevő, egy szóval egy transcendentális fogalom. A két különböző szubjektumnak cselekvési köre és filozófiája is különböző, egymással való kapcsolatuk igen laza, s bármily laza, mégis hihetetlen. A test, illetőleg anyag, filozófiája lehet teljesen pozitív, reális, tudományos, a léleké azonban oly fogalomról lévén szó, melyet senki sem látott, tapasztalt, teljesen spekulatív, metafizika, vagy teológia. A mit tehát a testről állítunk, mint pozitív dolgot, az teljesen ellentétbe állhat a leiekről szóló metafizikai vagy dogmatikai tanokkal s így a dualista filozófus nem cselekszik másként mint Pénélopé, ki éjjel felbontá, mit nappal szőtt volt.

A monizmus ellenben nem ismeri ezt a kettős rendszert. Nála egyesült a test és lélek birodalma, külön testi és transcendentális szellemi világ szerinte nem létezik s bizonyítékok alapján a természetben lefolyó tünemények egységes törvényszerűségét hirdeti.

Hogy mai nap a fiziológiának, kivált a pszichológiának eredményei után melyik bölcseleti irányzatnak van alapja és jogosultsága, azt könnyen megbírálhatta minden ember, ki értelmét nem kötötte meg előítéletekkel és dogmákkal s a ki előtt nem rejtély az a csodával határos eredmény, mely az élettani tudományokat oly magas fokra emelte egy félszázad leforgása alatt. Vajjon akadhat-e mai napság számba vehető gondolkodó fő, legyen az jogi, szociológiai, vagy esztétikai működésű körben, ki figyelmen kívül hagyja mindazt, mit a központi idegrendszer működéséről, a környéki idegducczokról, végkészülékekről megtudhatott a tudománynak mai állása szerint és hivatkozik teológiai s metafizikai elvekre, mikor a lelki tulajdonok örökléséről, a szabad akaratról, vagy az érzés kellemes hatásáról, a szép meghatározásáról kerül vitára alkalom. Úgy jogi, mint szociológiai kérdések tárgyalásánál, véleményünk szerint ép oly nélkülözhetetlen a reális tudás, a természettudományi és fiziológiai ismeret, mint orvosi, vagy természettudományi művekben. Hiszen voltaképen mindig csak az emberrel foglalkozunk, akár emésztésének, akár erkölcsi világának gyógyításával foglalkozunk, akár egy individuum szervezetének kormányzásában igyekezünk összhangot teremteni, akár az individuumok szövetkezetében, társadalmában.

És az embert csak az empirikus, pozitív tudományok ismertethetik meg, igazsághoz csak ezeknek vezetése révén juthatunk. Itt tanuljuk meg azt, hogy mik vagyunk, innen ismerjük meg, hogy mit csinálunk. Megnyílik előttünk az a bonyolult, csodálatos gépműhely, melyet embernek neveznek. Látjuk fejlődését, működését, pusztulását mindazoknak a szerveknek, melyek munkájának eredője az élet. Az a csodás precizitás, egybevágó működés egységes munka, mi egy egészséges szervezet működését jellemzi, megérteti velünk, hogy nem szükséges földöntúli, lehetetlen meséket, rémeket és fantomokat kitalálni a lélek mibenlétének megmagyarázására, az öntudatnak, a szervi működések irányításának és az akaratnak megfejtéséhez. Nem szorulunk már arra, hogy üres fogalmaknak semmitmondó szavaival takargassuk a tudatlanságot, ha az érzelem világáról beszélünk; a pszichológia épp úgy megfelel az érzelem, hangulat kérdéseinél, mint a hogy megmagyarázza a lelkibetegségeket, az abnormitásokat és a hipnózist is részben.

Haeckel a természet törvényeinek követel uralmat és hatalmat az emberi elme minden ténykedésénél. »Természeti igazságok alapján rendezzük társadalmunkat, természeti törvények igazgassák szövetkezeteinket, azok szabják ki jogainkat!« követeli.

És minthogy a természet igazságai, a nagy természet törvényei egyedül nem ismernek kivételeket, minthogy ezek minden élőlényre vonatkoznak, minthogy ezekkel szemben létezik más; igazság, Haeckel uralomra juttatásukat követelve egységet akar teremteni az emberi társadalom és a nagyvilág között, a természet egységes voltát hirdeti s apostola lesz a monistikus filozófiának, a szociális kérdések, a társadalmi tudományok terén.

Az ember természetszerű önzése révén s ismereteinek fogyatékosága következtében mindig hajlandó volt saját világát nemcsak megkülönböztetni az őt körülvevő nagy természettől, de fölébe rendelni ennek. A bibliai metafora, hogy az ember a föld birtokosa s a teremtés végcélja filogenetikai szempontból ma ugyan nem gáncsolható, azonban azok a következtetések, melyeket a hiú és uralomra vágyó emberiség e mondatból kovácsolt, egyáltalában nem állják meg a helyüket.

Az a vélekedés, hogy az emberek világa, mint ilyen szembeállítható a nagy természet világával, épp oly nevetséges, mintha valaki azt állítaná, hogy a nemzet és az emberiség közt

nem fokozati a különbség, hanem a kettő egészen ellentétes fogalom.

A mikrokosmos és makrokosmos közti összefüggés mindig sokkal bonyolultabb és rejtélyesebb volt, semhogy az emberiség legnagyobb része ne lett volna hajlandó azt csaknem teljesen tagadni s a kettőt egymással szembeállítani. Az ember az ő kis mikrokosmosát, mely szeme előtt feküdt, óriásnak látta s a makrokosmos távoli ismeretlen birodalma sokkal kisebbnek tűnt fel előtte, semhogy elhitte volna, hogy az ő óriási világa csak csekély részét teszi ennek a széleshatárú imperiumnak.

A monista filozófia, mely, mint neve is mutatja az egységes bölcselet céljaiért küzd, bár még nem bontakozott ki eléggé s bár egyes tételei túlzottak, vagy most még túlzottaknak tűntethetők, egy eredményt mégis elért, t. i. azt, hogy az ember helyét a természetben kijelölte s kimutatta a szerves világ többi osztályaihoz való szoros kapcsolatát. A mint Darwin »Leszármazási teóriájában« kijelöli az ember phylogenetikai helyét, úgy Haeckel e tényből levonja következtetéseit s kifejtván Darwin tanait felállítja tanát, hogy az ember csak a nagy természet törvényei alatt áll, s minden ezzel ellenkező irány nemcsak nevetséges, de káros és hiábavaló! Ebből az alapigazságból kiindulva, aztán keresni kezdi, hogy mik is azok a törvények, melyek az emberiség »Magna Charta«-ját tehetik, mely emberi törvények, babonák, előítéletek állanak ezekkel ellentétben, miként lehet e kontroverziákat eltüntetni, a hiányokat pótolni s az emberiség minden munkájába, minden tettebe, minden gondolatába uralomra juttatni a természet törvényeit, az egységes általános örök igazságokat. Keresi ezeknek a törvényeknek a helyét a vallásban, a társadalomtudományban, a jog- és természettudományok terén, követeli őket a filozófiában s e kutatás eredményeit összefoglalta egy könyvben, a »Welträthsel«-ben, ebben a sokat vitatott, czáfolt, szidalmazott munkában, mely minden fogyatkozása mellett is oly hatalmas mű, hogy a jövő kor filozófusai nem hagyhatják figyelmen kívül tanait, az emberiség nem mellőzheti tanításait s az elfogulatlan bíráló csak tisztelettel és csodálattal adózhatik egy roppant tudású elme leszűrt s összegezett igazságainak.

Du Bois Eeymondnak a berlini tudományos akadémia »Leibnitz« gyűlésén 1880-ban tartott híres »Ignorabimus« beszéde azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy melyek azok a problémák, melyeknek megoldása sem most nem áll a tudomány

hatalmában, sem kilátásunk nincs arra, hogy ezeket valamikor megfejthessük. E problémákat, számszerint hetet »Welträthsels« »Világrejtelkyek« nevével nevezte, mit magyarosabb fordításban »Rejtelkyek rejtelkyének« is nevezhetnénk. E megoldhatatlan kérdések Du Bois Keymond szerint: 1. Az anyagnak és erőnek mivolta. 2. A mozgás őseredete. 3. Az élet első megjelenése. 4. A természetnek látszólagos terv és célszerű berendezése. 5. Az első érzéseknek és az öntudatnak keletkezése. 6. Az értelmes gondolkodásnak és a szoros értelemben vett beszédnek eredete. 7. Az akarat szabadságának kérdése.

E megoldhatatlannak látszó kérdések megoldásával kezdi meg Haeckel filozófiai tanainak kifejtését s kijelenti, hogy az emberi gondolkodásnak e végső postulatumait az emberi léleknek, legmélyebben fekvő kérdéseit a filozófiának legnehezebb problémáit megfejteni s megmagyarázni képes s hogy állítását igazolja sorra bírálat alá veszi ezeket a kérdéseket s ennek kapcsolatában az emberiségnek minden fontosabb vitatételére a lelkivilágnak minden terére kitér s míg felállítja itt is igazságait, míg a rejtelkyek rejtelkyét minden emberi dolognak, tettnek, gondolatnak mélyen megoldani törekszik, kibontja egész filozófiai rendszerét.

A munka négy részből áll: az első rész az Emberrel, a második rész a Lélekkal, a harmadik a Világgal, a negyedik rész végül Istennel foglalkozik.

Mint láthatjuk tervszerűen egy archimedesi csigavonalhoz hasonló módon bontakozik ki a mű: kezdi először a legközelebb eső, legkézzelfoghatóbb tárgygyal az Emberrel, mint a materiának legfontosabb megjelenési alakjával, áttér aztán kevésbé reális és pozitív alapon álló témára a Lélekre, mely szélesebb alapot nyújt a filozófiára s tágasabb teret szolgáltat a kombinációk számára, majd a Világgal az ember számbeli és lelki összességét veszi tárgyalás alá, míg végül Isten kérdésével foglalkozva a kozmológia világában legáltalánosabb és legnehezebb problémák megoldását kísérti meg.

Mindenesetre az első rész az, mely teljesen méltó a tudós szerzőhöz s a nagy filozófushoz, ez az, mely szabatos, korrekt érveivel, szilárd és áttekinthető szerkezetével mintaként állhat stilszta szempontból, a melyen a bölcselő legbiztosabb alapon áll s leghatalmasabb fegyverével küzdhet a pozitív természet-tudományokkal, az anatómiával, a biológiával. Ebben a részben, mintegy expozében állítja fel a monistikus filozófia alapját

s miután éles pillantást vet századunk kultúrájának mai történetére, jogtudományunkra, államszervezetünkre, iskoláinkra, az egyházra, megbírálja a filozófiában uralkodó anthropomorphismust, rámutat a Dogma és Értelem közti küzdelemre és végül szembeállítja mindezzel a természettudásnak, mint az igazsághoz vezető tudásnak hatalmas fejlettségét, megdönthetetlen erősségeit, levonja következtetését, hogy ily körülmények közt egyetlen igaz bölcselet a reális alapokon nyugvó világismeret, egyetlen üdvös irányeszme a természet törvényeiben rejlik s a jövő századhoz méltó egyetlen filozófia a monizmus.

Ez a monizmus a természet világban levő összhangzatot akarja kimutatni, hogy az emberek tudásában székelő tömérdék balhítté, babonát, félreértést megdöntse. A legdisszonansabb emberi tévedés ellen, mely legélesebben megosztja az egységes természetet s mely tömérdék szándékos félremagyarázásnak és öntudatlan balhiedelemnek volt forrása: az »Isten képmására teremtett ember« ellen, a világ központja ellen indítja meg a harcot a természettudományok Galileója s az egész első részben azt bizonyítja be, hogy nem az ember körül forog a világ, de a Homo sapiens forog a világ forgásával tovább, mint a Pitheci, mint a Prosimae s mint a szerves világ többi képviselője.

Legszebben, leglogikusabban az ember helyzetét a világmindenségben »Komologische Perspektive« alfejezetben mutatja be, mely részt, minthogy a munka egyik legszebb lapja, másrészt mivel igen jellemző Haeckel előadási módjára nézve itt adjuk: 1. A világegyetem (Universum v. Kosmos) örök, változatlan és határtalan. 2. Substanciája két attribútumával (Anyag és Erő) betölti a végtelen teret és örök mozgásban van. 3. Ez a mozgás mint egységes fejlődési folyamat a teremtés és megsemmisülés periodikus változásával véghetetlen időig folyik. A tért kitöltő aetherben található számtalan világtest, melyek mind a »Substantia« törvénye alatt állanak: mialatt az Universum egy részében a forgó világtestek lassankint visszafejlődnek és elpusztulnak, másrészen a világűrnek új világtest keletkezése és fejlődése áll be. 5. Napunk is egyike ezeknek a megszámlálhatatlan, múlandó világtesteknek, melyek a nap körül forognak. 6. Földünk egy hosszú lehülési folyamaton ment keresztül, mielőtt rajta cseppfolyó víz és ezzel a szerves élet első föltétele keletkezett. 7. Az erre bekövetkezett biogenetikai folyamat, számtalan organikus alaknak lassú fejlődése és átalakulása sok millió évnél (száz milliónál is többnél!) leforgását vette igénybe.

8. A különböző állatfajok között, melyek a biogenetikai fejlődés későbbi lefolyásában földünkön kifejlődtek, a gerinczesek törzse, minden többi állatfajt fölülmúlt a fejlődésben. 9. Mint a gerinczesek osztályának legjelentősebb ága, később (a Trias periódus alatt) fejlődött ki alacsonyabb fajú csúszó-mászókból és két-éltűekből az emlősök osztálya. 10. A legtökéletesebb és leginkább kifejlődött ága ennek az osztálynak a Primatesek rendje, mely először a Tertiär-kor kezdetén (legkevesebb három millió éve) alacsonyabbrendű patásokból (Prochoriatusokból) keletkezett. 11. A Primatesek ágának legfiatalabb és legtökéletesebb ágazata az ember, mely csak a Tertiär-kor végén egy sorozat ember-szabású majom után fejlődött ki. 12. Ezek szerint az u. n. »Világtörténet« vagyis az alig pár évezredre terjedő idő, melyen keresztül az ember művelődéstörténete lejátszódott, nem egyéb egy számba nem vehető rövid epizódnál a szerves föld történetének hosszú lefutásában, a minthogy ez is kicsiny része a bolygórendszerünk történetének; és valamint Föld-anyánk múlandó nap szilánk a véghetetlen világűrben épp így az ember is csak egy parányi plasma-magocska a múlandó, változandó szerves természetben.

Ezeket az itt kifejtett igazságokat fejtegeti aztán a következő fejezetben, a »Testalkotásunk«, »Életünk«, »Egyéni fejlődéstörténetünk«-ről szóló lapokon. Mindenütt az érveknek egész csatasorával, a bizonyításoknak minden fegyvereivel Darwin tanának igazságait bizonyítja, s igazolja azt az állítást, hogy az ember szoros összeköttetésben áll a nagy természettel, hogy a gerinczeseknek csak legnagyobb fejlettségű rendje s mint ilyen mind azon törvényeknek alá van vetve, mely uralkodik az egész állatvilágon.

Mint előzőleg kijelentettük, e részt tartjuk a legtökéletesebbnek, a legszilárdabbnak, a legpontosabbnak az egész munkában. A megdönthetetlen érvek sorában oly elvitázhatatlan igazságú bírakat idéz, mint Darwint, Lamarckot, Herbert Spencert, Virchowt, Köllikert, Gegenbaurt, Johannes Müllert és még számos mást, kiknek neve biztosíték tanaik igazága felől. A modern tudásnak legjobban tanulmányozott talaján halad, s miután előzőleg egy történelmi áttekintés keretében rámutat arra, hogy a mai kor előrehaladt ismeretei következtében egyedül csak ez az álláspont helyeselhető, szigorú logikával, lépésről-lépésre halad előre, végső igazságáig, Darwin törvényéig.

Elfogultság állíthatja csak, hogy minden egyes állítás és érv kizárná a további vitatkozást, Igenis lehet találni egy-néhányat, melyeknek igazolását nem fogadhatjuk el minden kétkedés nélkül. Így p. o. Dubois »Pithecanthropusát, melyet mint egyik bizonyító érvet döntő fontosságúnak tart az ember leszármaztatási teóriánál, koránt sincs oly határozottan megállapítva, mint Haeckel hiszi.

Az 1895-iki leideni internacionális kongresszuson igen tekintélyes szakértők emelték fel szavukat ellene s ezek sorában állott maga Wirchow is. Úgyszintén a »Biogenetisches Grundgesetz «-on is sokat változtatott és bővített a behatóbb vitatkozás s oly határozott formában, mint azt a »Faji fejlődéstörténetün« című fejezet 94. oldalán találjuk, egyáltalában nem fogadható el.

A megtámadható érvek nagyobb tömegével azonban inkább csak a második részben találkozunk, mely nagy hanyatlásra mutat az elsővel szemben, s mely egyáltalában nem felel meg annak a várakozásnak, melyet az első rész olvasása után hozzáfűzünk.

Már a terjedelem csekély volta is kizárja azt, hogy korrekt, pozitív, szilárd bázison nyugvó igazságokat állítson fel a pszihológia köréből. Maga a pszihologia mint tudomány is, még oly kezdetén áll a fejlődésnek s oly bizonytalan talajon mozog, hogy filozófiát levonni belőle, sőt a lélek mibenlétének lényegére hatolni nem 150 oldalon nem lehet, de nem sikerült ez élet hosszú során végzett beható bűvárlatoknak s oly kiváló filozófiai munkának sem, mint Spencer »Principles of Psychology «-ja.

Haeckel itt is egy igazságot akar igazolni, t. i., hogy a lélek mint transcendentális fogalom nem létezik, hogy a lélek idegrendszerünknek funkciója, tehát mint ilyen múlandó.

A tétel első részének bizonyítása nem tételez fel nagy fáradságot, hisz hála Istennek már mégis elhatolt a tudomány ismerete annyira, hogy az az elröppenő, fájó, szenvedő vagy lángoló lélek már csak a képes beszédben létezik s a legtöbb ember többé-kevésbé sejtí, hogy gondolkodásának, tehát lelki világának is vannak épen úgy szervei, mint táplálkozásának, vagy lélegzésének. Csak az igen műveletlen, vagy az igen tendenciózusan elfogult ember előtt ismeretlen a központi idegrendszernek létezése és hivatása s az egyház félremagyarázott tanai daczára is inkább hódított a kézzelfogható való, mint a láthatatlan képzelet.

Haeckel is a pszichológia lényegét tárgyalva elősorolja a pszichológiának ezeket az alaptételeit, szól annak módszereiről, phylogenetikai pszichológiát állít fel, egy szóval a pszichológiának, mint tudománynak egyedüli jogosultságát bizonyítja a Lélek megismerésének módjául ép úgy, mint az anatómiát és fiziológiát vette az ember tárgyalásánál.

Mindeddig semmi czáfolni valót nem találunk; világos ma már minden fel világosodott ember előtt, hogy a »Lélek« nem metafizikai téma, hanem a pszichológiának tárgya s így hát csak ennek segélyével tárgyalható. A pszichológia, a fiziológiának ez az oldalága, pedig bebizonyította, hogy a lelki élet működése bizonyos szövetelemekhez, a pszihoplasmához, vagy ennek modifikációjához a neuraplasmához van kötve s így ugyanazon általános törvények alatt áll, mint a szervezet többi szöveti alkateleme, vagyis mint reális pozitív élettani orgánum, a tudományos kutatás pozitív eszközeivel kutatható.

Így aztán a lélek fokozatainak kutatásába ereszkedik a bűvár s miután az egységes alapot a »pszihoplasmá«-ban véli feltalálni, ebből kiindulva felállítja az érzéseknek fokozatát.

Öt fokot állít fel az idegrendszer fejlettsége szerint:

1. A hol csak a differenciátlan pszihoplasma reagál; 2. a hol megkezdődik az egyszerű érzékszervek különválása; 3. a hol specifikus érzékszervek fejlődtek ki; 4. hol idegrendszernek központi kifejlődése található, mely azonban csak öntudatlan érzéseket közvetít és végül 5. a hol a központi részben a tudatos érzéseknek székhelye fejlődött ki.

Tovább menve az érzések fajait veszi sorra s kezdve a legalacsonyabb lelki működésen, a spontán mozgáson, (mely által a szerves világ a szervetlentől megkülönböztethető), áthalad ennek fokozatain a növekvésen, a kiválasztáson, összehúzódon stb., majd a reflexekre tér át s igen szép levezetését adja phylogenetikailag a reflexmozgások keletkezésének, melyhez az egyszerű és összetett reflexek elméletének főbb vonásait csatolja. A reflexekkel szemben s azoknál egy fejlődési fokkal magasabban áll az öntudat, mely a képzet keletkezése, az emlékezet létrejötté és a képzettársítás útján keletkezik. Az öntudatnak egyik formájaként tekinthető az ösztön, melyet lappangó öntudatnak is neveznek; ezt tárgyalja Haeckel ezután, hogy áttérjen az öntudatnak legtisztább fokára, az értelemre, ennek kifejezőjére, a nyelvre, s e mellett a másik hatalmas szellemi tevékenységre: az értelemre. Az ezek felett álló akaratot és a szabad akaratot

befejezésképen tárgyalja s ezzel zárja be a léleknek s a lelki világnak tárgyalását.

Mindenekelőtt általánosságban megjegyezhetjük, hogy igen, de igen sok fontos kérdést elmellőzött az író s igen sok felett csak úgy általánosságban elsiklott. Így a reflexeknek egymás alárendeltségét nem is említi, úgyszintén alig szól az érzékszervek működéséről, holott e kérdések pszichológiai szempontból első sorban tárgyalandók.

A pszichológiai rész különben egyáltalában nem kielégítő, a mennyiben itt minden egyes kérdés oly fontos, oly nagy jelentőségű s oly körültekintő széles terjedelmű indokolással bír, hogy ily rövid térfogatra szorítva egyrészt nem elég világos, másrészt nem elég indokolt. Haeckel abba a hibába esik, hogy oly előismeretek bírását tételezi fel olvasóiról, melyekkel szaktudósokon kívül igen csekély ember rendelkezik, s a melyek birtoka egészen feleslegessé teszi az ő fejtegetéseit. Ezenkívül igen sok tulhajtás és czáfolható érv van e részben. Mindenekelőtt a mit a pszihoplasmáról állít, nem áll. Plasma érzéssel és élettulajdonossággal, mint plasma nem bír, csak mint protoblasta, sejt, vagy egysejtű lény. A plasmának vannak kémiai, fizikai tulajdonosságai, de vitálisak nincsenek. Schultze Miksa helytelenül magyarózott protoplasma elméleteinek egy késő megjelenése Haeckel állításai, melynek igazságát mai napság egyáltalában nem ismerhetjük el. Úgyszintén túlzott állítás, mit az alsóbbrendűek lelkéről ír, a sejt lélekről, a növényi lélekről stb. Mindenesetre áll, hogy bizonyos behatásokra bizonyos reflexekkel válaszol az illető orgánum, de ezek a jelenségek még oly kevéssé ismertek s a találgatásnak még oly szabad tereuma áll itt a bűvárok előtt, hogy a lélekről e részben csak igen elfogult állítást kockáztathatunk, mely állítást semmi reális pozitív érv nem támogathat.

Nem helyeselhetjük itt az előadás módot sem. Véleményünk szerint az író igen sokat foglalkozik az ellentétes nézetekkel, a történelmi fejlődéssel, azonban nem czáfolja meg kellőképen — bár megczáfolhatná — az ellenkezőket, valamint nem vonja le a történelmi fejlődés tanulságait, melyek önként kínálkoznak. Igen sokat foglalkozik oly igazság bizonyításával, melyet az előbbi részben igazolt, s melynek valóságában legkevésbé kétkelhetünk, ez t. i. a léleknek phylogenese és ontogenese. Itt igen széles alapokat rak le, mely felé nem tud megfelelő hatalmas épületet emelni. Általános hátrány, hogy a

tudományos bizonyítás igen kevés ebben a részben s a felállított igazságokat csak az fogadja el valónak, a kinek épen jól esik, vagy mondjuk, a ki a nélkül is meg van győződve e tanok helyességéről.

Mindezek a hátrányok, mint később még rámutatunk, a munka vázaltszerűségének következménye. A rövid terjedelem kizárja azt a széles, hatalmas bázisú indoklást, mely Fechnernek, vagy Herbert Spencernek pszichológiai munkáját jellemzi. Inkább csak a fő vonásokat vázolja, az irányokat jelöli ki, melyeknek helyességéről ő meggyőződött s melyek megbíralását az olvasó magánfáradozására bizza. Ez természetesen egyáltalában nem helyén való komoly filozófiai munkánál, népszerű műben pedig azért nem lehetséges, mert maga a tárgy oly kevésbé ismert s a köztudomással annyira ellenkezik, az író felfogása, hogy nagyterjedelemben egyáltalában nem fogadhatják el kimerítő és igen rationalis bizonyítás nélkül.

Mindazáltal Haeckel szelleme e részben is adott méltót és kiválót. Tökéletes a léleknek phylogenetikai és ontogenetikai leszármaztatása, igen figyelemreméltó, a mit az alsóbbrendűek lelki tevékenységéről állít, szép a lélek örökléséről írt rész; a lelki élet alapelemeinek; a reflexeknek, képzeteknek, emlékezetnek magyarázata pedig teljesen igaz és bebizonyított tényeken alapszik.

A pszichológiai rész másik igazságának bizonyítása, t. i. a lélek halhatatlanságának tagadása sokkal nagyobb munkát ad, mint a fentebbiek. A köztudatban meggyökerezett valót, az emberi természetnek egyik postulatumát akarja kitépni minden kárpótlás reménysége nélkül.

Hiszen a lélek halhatatlanságában vetett hit érzelmi világunk egyik alapköve, erkölcsi világrendünk alaptörvénye s tagadni, sőt megsemmisíteni veszélyes operáció.

A ki valamennyire csak ismeri a tudományos ismeret mai állását, az bizonyára nem köt illuzórius reményeket a földöntúli élethez s az egész transcendentális, fantasztikus postmortális világhoz. Azonban, a ki valamennyire csak járt emberek között és ismeri az emberi természetet, az jól tudja, hogy ennek a természetnek szüksége és nem önző hiúsága az a remény, hogy nem semmisül meg, mihelyt tetemmé válik. Ez ép olyan szükséglet, mint a víz, mint a levegő, ez organizmusunkban rejlik valamely még eddig meg nem magyarázott dispositió következtében. Ez meg van mindnyájunkban, valamint meg volt

Haeckelben is, ki bizonyára nem foglalkozik a postmortális étellel, hanem, érdeklő, hogy mi is történik velünk a halál után. Emberi mivoltunkat nem tagadhatjuk meg soha s minden cselekedetünkre, minden gondolatunkra rányomjuk azt az őseredeti, emberi bélyeget, mely közös, akár Darwin, akár szegény szénégető oláh legyen is az ember. És a filozófiának, mely embertől ered s melyet emberek számára írtak számot kell vetnie azzal, hogy emberek boldogítására állítottatott fel. Nem a Mars lakóknak, de a mi igazságainknak magyarázása és megvilágítása feladata a bölcselőnek s ezért az emberi természettel mindig számot kell vetni, mielőtt azt tanítani és idomítani akarnók. Ezekből a szempontokból tekintve Haeckel munkájának pszichológiai részét csalódással kell beismernünk, hogy nem nyújtotta azt, mit reméltünk tőle; s csak a következő rész még, igaz filozófiája engesztelheti ki s feledteti a megelőző fejezet hiányait.

A világnak, a mindent magába záró véghetetlen térnek törvényei, tüneményei alkatelemei oly filozófiai kérdések, melyek az értelemnek és tudásnak legmagasabb fokát, legélesebb fegyverét szólítják munkába. Vakmerőnek látszó óriás feladat megbírálni azt a szervezetet, melynek mi csak elenyésző kis atomja vagyunk, s egyáltalában lehetetlenségnek tűnik fel, oly magas szempontra emelkedni, a föld fiának, hogy onnan áttekinthesse az őt körülvevő világot. Ha születik is talán e filozófiának Mózese, nem talál majd Nebo hegyére, honnan végigpillantsa az ígért földjét, a pozitív igazságnak Kánaánját. Haeckel kozmológiai filozófiájáról sem állíthatjuk tehát, hogy kézzelfogható, pozitív érveken nyugvó nézetet tár elénk — ezt a tárgy óriási térfogata s tudományos ismeretinknek hiányos volta mai napság kizárja, azt sem bizonyíthatjuk be, hogy a valóságnak minden mondásában megfelel: azonban azt igenis tényekkel erősíthetjük, hogy mindazon munkák közt, melyek mai napig e kérdés felett vitatkoztak, a Haeckelé a legrealisabb, legmélyebb, legvalószínűbbek egyike. Kant ifjúkori műve az »Allgemeinen Naturgeschichte und Theorie des Himmels«, mely sajnos befejezetlen maradt, állít hasonló nézeteket és Spinoza »Ethicájával« lehet összevetni e monistikus tanokat.

A világtörvényeit kutatva mindenekelőtt az egységet mutatja ki s ezt az egységes, általános, örök érvényű törvényt a »Substantiateóriában« állítja fel. Ez a teória, melyet az anyag és az erő megmaradásainak törvényeiből egyesített, tulaj-

donképen Spinoza »Ethicájában« látott először napvilágot, a ki azt állítva, hogy az erő és az anyag a substantiának csak »modusa«, megjelenési formája, ugyanazt mondta, mit Haeckel bizonyít, ki tovább folytatva az okoskodást az anyagról és erőről bebizonyított törvényeket visszavezeti az egységes alanyra, a substantiára s ebben egyesíti őket.

A substantia, melynek egyik modusa az anyag, másik modusa az erő megsemmisíthetetlen, de nem teremthető. A világot ő alkotja, mint anyag a sensualis világot, mint erő a dinamikai világot s e két megjelenési forma változatainak s változatok kombinációinak kell tartanunk a környező világrendet.

Már most azonban ennek a substantiának mibenlétével kell tisztába jönnünk s bizony itt azonnal kijelenthetjük, hogy véleményünk szerint ez ma még megoldhatatlan kérdés s Haeckelnek sem sikerült megoldani bármint állítja is. Az aether fogalmának magyarázata bizonyos pontig igaz csak; azután lehet valószínű, lehet valótlan. Haeckel t. i. indukciójában a végső anyagfogalomhoz jutva az aetherben véli feltalálni a substantiát. Valóban a természettudományok mai álláspontja szerint az aethert tekintik a legősibb, általánosabb anyagfogalomnak s állítólag létezését kísérletek is igazolták (Heinrich Hertz 1888) tehát nemcsak hypothesisen alapszik. Aether mozgásról is szólhatunk, ha az aethernek atomistikus szerkezetet tulajdonítunk, sőt talán elfogadhatjuk a pyocnoticus sűrűsödési elméletet is, ha az aethernek struktúrát nem tulajdonítunk.

Mindenesetre a »Weltrathsel«-nek egyik legmélyebb igazságú pontja s a monistikus filozófiának alaptörvénye itt e részben és pedig a »Substantia teória«-ban rejlik. És bár kézzelfoghatólag bizonyítani e teóriát még nem lehet, bizvást mondhatjuk, hogy a legvalószínűbb igazságok egyikét itt állította fel Haeckel s ezzel a világ ama egységes alkotásának itt adott kifejezést. A kémia az anyag egységét, a fizika az erők egységét kutatja s legújabbban mind közelebb jut — bár még csak bizonytalan léptekkel — a kémia ahhoz a ponthoz, melyhez a fizika már megérkezett. A kémia és fizika világának egyesítését pedig in filozófia meg lehet jelölni már, ha biztosan kimutatni a kettő közötti átmenetet in praxi még nem is tudjuk. Úgy lehet felfogni a dolgot, mintha egy izzó fényforrást vennénk: a fényt látjuk, a meleget érezzük, mind a kettő csak megjelenési tulajdonsága annak az izzó testnek, mint a hogy az anyag és az erő csak megjelenési formái a substantiának. Jól tudjuk, hogy ugyanazon

egy test tulajdonsága a fény is, a kettőnek egymásból való keletkezését azonban megmagyarázni ép oly kevésbé tudjuk, mint az anyagnak és erőnek viszonyát.

Haeckel ezt is megkísérte magyarázni, még pedig igen éles elméjűséggel s e kérdést érintő vélemények között a legnagyobb valószínűséggel.

Veszi a substantiát az aether képében s feltételezi erről, hogy struktúrája nincs, de mozgási képessége (dispositiója) van. E mozgási képesség folytán az eredetileg homogen strukturátian aetherben sűrűsödési pontok keletkeznek, a melyeket egymástól kevésbé sűrű rész (inter-aether) választ el. A sűrűsödés előrehaladásával a két rész közt mind nagyobb lesz a különbség, míg végül az egyik a sűrűsödött rész az égi testek magasságának képzéséhez szolgáltat anyagot, míg az ezt körülvevő inter-aether további mozgásai fejtik ki az erő jelenségeket: fényt, hőt stb. Ez a teória, mint e rövid vázlatból is kitűnik igen szellemes, igen világos s a monistikus filozófiának sarkalatos igazságává válhatna, ha egyetlen hypothesisist elismernének t. i. a szerkezet nélküli aethernek mozgási dispositióját, képességét. Azonban ez véghetetlenül bizonytalan metafizikai állítás! Honnan nyerte vajjon az aether ezt a dispozíciót, ki öntötte bele? Mi okozta, mi teremtette? S itt megáll a monistikus filozófus is, vagy egy újabb hypothesisissel felel, mely mögött újra fölüti fejét az ismeretlenek birodalma.

Viszont ha az aethernek atomos szerkezetet tulajdonítunk atommozgásokkal, akkor megmagyarázhatjuk az erőt, de nem az anyagot, a mennyiben az atomok között levő részt is ki kell tölteni valamivel s ennek atomos közeit ismét valamivel s így tovább ad infinitum. Ezért ez a nézet sem fogadható el s mindenesetre alatta áll a fentebbi sűrűsödési teóriának, melynek egyetlen hypothesisise bár meg nem magyarázható, de nem valószínűtlen.

Mindenesetre, ha a pozitív eredményeket vesszük számba s azt bíráljuk, hogy e monistikus filozófia mennyiben vezetett a nagy világrejtélynek, a világ szerkezetének megfejtéséhez, nem dicsekedhetünk ugyan azzal, hogy a végső okig eljutottunk, de azt állíthatjuk, hogy az igazság felé vezető útnak egyik legutolsó állomásáig elérkeztünk, a mely már mintegy gyűjtő és rendező állomás gyanánt az alája rendelt s itt találkozó teóriáknak igazságait, a tudományos vizsgálatok eredményeit s a világ különböző jelenségeit, tüneményeit s ezek okát egyesíti,

egységessé teszi s ez az egységes pályatest indul tovább, hogy az igazsághoz vezessen.

A mi a világ teremtését és fejlődéstanát illeti, ez a kérdés úgy teológiai szempontokból, mint tudományos kutatás tárgya gyanánt igen erősen és sokoldalról meg van vitatva s így Haeckelnek e kérdésről szólva, nem kell egyebet cselekednie, mint felsorolni a különböző nézeteket, felfogásokat, tanokat, ezzel szembeállítani a tudománynak és a pozitív ismereteknek álláspontját s ebből aztán levonni a tanulságot. Csakugyan e fejezetben míg egyrészt különböző vallások tanításait sorolja elő, másrészt Laplace, Humboldt, Kant, Leye Geogeniáját állítja elének s ezzel ezáfolja a deisztikus és dualisztikus filozófiát. A teremtés végső okát kutatva, túlzásba csap itt is, a mennyiben a substantiában rejlő mozgási képesség itt is kísért pozitív érv gyanánt, melyet itt sem fogadhatunk el. E hiányon kívül a többi rész, mint tudományosan igazolt állítás (Laplace: Nebularteória, Clausius: A világ entrópiája, Ley el: A föld története) teljesen megállja helyét s mint a mai tudományos ismeretek összegezése e kérdésről pozitív, szilárd filozófiát nyújt.

Bontja e résznek érdemeit a teológiával folytatott vitatkozás s czáfolás, mely egyre élesebbé válik, hogy legélesebb összecsapása aztán az utolsó résznek tartalma legyen, mely rész a hit világában követel jogosultságot és uralmat a monistikus filozófiának.

Haeckelnek, a természetes fejlődés buzgó hirdetőjének itt saját érvelésével válaszolhatok, midőn ráakarok czáfolni vallástámadó állításaira.

Ugyanis, ha csak a természetes fejlődés törvényeit ismerjük el helyesnek és jogosnak s a morphológiában is azokat a jellemvonásokat vesszük első sorban fő jellemvonásoknak, melyek a phylogenetika során legkorábban jelentkeztek, úgy a pszichológiában is az emberi szellemi funkció fő-fő jellemvonásául tekinthetjük a hitet és a vallást, mely a legrégebb kortól napjainkig fennállott, fennáll s az emberiség szellemi életének leg-hatalmasabb mozgatója volt. És mint a hogy Haeckel a »Leszármazás teóriájánál« a legmagasabb szószólója tiltakozik az ellen, mintha az Embernek »a világ központjának« joga volna lenézni az állatvilágot s megvetni a természetes fejlődés rokoni köteleit, úgy tiltakoznunk kell ugyanakkor, midőn ugyanez a Haeckel a XX. század tudásának birtokában elfogult lenézéssel és csaknem gyűlölettel beszél múlt idők hitéről, filozófiájáról,

melyre az akkori idők ép oly nagy lángelméji, mint Haeckel, ép úgy esküdtek, mint Haeckel a maga igazára.

Igazi filozófus tudja, hogy mindennek, mi létezik, oka van. A minék pedig oka van, annak hivatása is van. A minék hivatása van, nem lehet haszontalan, a mi pedig hasznos volt, vagy hasznos, vagy hasznos lehet, arról kicsinylőleg szólnunk nem szabad. A vallás pusztán azzal, hogy mai napság is létezik, bebizonyította jogosultságát s Haeckel önmagával jön ellentmondásba, ha »Causal-Gesetzet daczára ezt a jogosultságot tagadja.

Másodszor az egyháznak, mint szervezetnek, nagy kulturális feladata van, úgyszintén nagy szerepe az erkölcsi világnézet szabályozásában, mely feladatokat, mindaddig, míg helyesebb és tökéletesebb helyettesítőről nem gondoskodunk, nem hagyhatjuk vezető nélkül. Megfelelő tökéletesebb szervezetet e tekintetben még nem tudtak életbe léptetni, az a sok teória, kombináció, tervezetés, mely részint eszményi, részint fantasztikus, részben tudományos alapon látott napvilágot, csak írott malaszt maradt, semmi szerephez, semmi eredményhez nem juthatott, ha alkalmazásáról lőn szó.

Ebbe a kategóriába tartozik Haeckel monistikus istentisztelete is.

Föltétlenül igaz és az én szerény véleményem szerint, egy XX. századbeli ember lelkének megfelelő hit az, melyet Haeckel mint monistikus vallást hirdet, hogy Isten a természetben rejlik« hogy a mi templomunk a természet, hogy a mi legfőbb erkölcsi, vallási, esztétikai törvényeink csak a természet törvényei lehetnek, azonban épen itt mondja, mellékesen érintve ugyan, hogy »Religion ist Privatsache«, s ennek értelmében nem szabad ezt a vallást sem oktrojálni másra, nem szabad ennek a kedvéért pusztulást hirdetni tüzzel-vassal azokra a vallásokra, melyeket milliók hisznek, milliók, kiknek az értelme ugyan még századokkal elmaradt s így nem is foghatja fel a monizmus igazságait, de a kik épen úgy emberek, mint mi vagyunk, épen oly lélekkel, mint mi, vágyódva a hit után, melyet a mi — számunkra érthetetlen tanaink nem nyújtanak. Vagy azt gondolja Haeckel, hogy az a német, vagy magyar paraszt vigaszt talál a jégverés után abban, hogy ez is a »Substanz-Gesetze«-nek egyik fényes bizonyítéka? Nem könnyebbül-e meg inkább az egyszerű lélek, ha azt hiszi, hogy ez egy hatalmas, jóságos Úrnak megmásíthatlan akaratára, mely nyomán még bizonyára valamely előre nem látható áldás

fakad? Mindenesetre itt ép oly jogos, ép oly hasznos, ép oly áldásos az a naiv hit, mint a legműveltebb tudósnak pozitív, reális tudása — az is nem mindig.

Az egész résznek tagadhatatlanul sok mély és új igazsága van. A vallások elavultságát kimutató fejezetek, az egyházi szertartásokat s az ehhez kapcsolt babonákat tárgyaló rész sok nagy igazságot tartalmaz. Hatalmas érveket nyújt az újabb, tisztult hit s a tudomány hite a monizmus számára. Etikai részében a czélzatosságnak tagadása, a véletlennek bírálata s a pantheizmus méltatása egyike a legszebb, legvilágosabb filozófiai tanoknak, melyeket Thalestól napjainkig megírtak. Mély pozitív valón nyugvó tételek kivételt nem ismerő szabályok ezek, melyeket meg lehet magyarázni a legegyszerűbb léleknek is s melyekkel meg lehet magyarázni a legbonyolultabb jelenségeket is.

Valóban kár, hogy e mellett a részek mellett elfogult, sokszor kicsinyes vitatkozások foglalnak el helyet. A vallások bírálatánál nem lett volna szabad egy szempontból a tudás magaslatán álló tudós szempontjából tekinteni a tárgyat, hanem vizsgálni annak történetfejlődési jelentőségét s azt a hivatást, melyet betölt oly egyéneknél, kiknek értelmi világuk ma is abban az állapotban van, mint volt akkor, mikor e vallások a kornak megfelelő filozófia volt.

Természetes, hogy a vallásos felfogás a szónak üres fejtegetésébe is csaphat át, külsőségek, tekintélyek imadásába; babona, előítélet vakíthatja el az embereket még a XX. század végén is s így üdvös és kulturális misszió megtisztítani az emberiség lelkét ily mérgektől. Hanem ilyenkor is meg kell válogatni a módot, az orvosságot! *A hit ne sértessék, csupán az értelmezés javíttassék!* s ez is csak annak a léleknek megfelelő módon, mely magába fogadja a hitet. Monistikus filozófia természetesen a természet törvényeit olvassa bele a biblia szavaiba s az mint filozófiai, költészeti emléket becsüli és tiszteli; a kézi munkával foglalkozó iparos számára érthetőbb, világosabb s lelkéhez könnyebben hozzáférő képes beszédben találja vigaszát, erkölcsi nézeteit, filozófiáját, bár a köztudomású, általános természeti törvények igazságait fölébe helyezi a vallásnak, olykor homályos, olykor elavult nézeteinek. A föld népe csak a Szentírásból, csak a vallásból meríti azt a lelki műveltséget, mely az emberi társadalom tagjává teszi s ha ezt a szentírást czáfolni kezdjük előtte, megingatjuk lelkét,

mely nem elég művelt, hogy a czáfolatok súlyát és igazságát bírálni tudná s így bizonytalanságba, sötétségbe dől, elveszti erkölcsi alapját s veszedelemmé válik a társadalomra nézve, mint azt a szocializmus félremagyarázott tanainak áldozatai a földfelosztók és anarchisták szomorú példája mutatja.

Ép, mert ezeket a szempontokat szem elől téveszti s egyoldalúlag ítéli meg a hit jelentőségét, ép mert nem számol a reális világgal s annak mozgó erőivel, ítélnék Haeckel monistikus etikáját túlzónak még igazságaiban is, bár nagy filozófiai értékűnek, de utópiának. Nem teljes, nem kielégítő ez az etika, érezzük, hogy nem elégíti ki s annak a széles alapnak, a melyet első részében találunk a »Welträthsel«-ének nem méltó koronája s a monistikus filozófiának nem igazi etikája.

Mert a »Welträthsel« sem adja a monistikus filozófiát a maga egészében, nem fejt ki a teljes egységes filozófiát, csak egy vázlat ez a könyv, s mint vázlat, gyakran elhamarkodott, gyakran hiányos.

Haeckel éltének utolsó évében írta, mint előszavában mondja, előadásából állította össze s a halál gátolta meg, hogy simítson rajta s jobban kidolgozza. Ennek tulajdonítható aztán, hogy sok igazságát nem domborítja ki, sok állítását nem bizonyítja, az érveknek teljes támogatását mellőzi, hogy csak mintegy utal az irányokra, melyeken haladnunk kell, de kellőképpen nem világítja be az utat.

Azonban azok az irányok, azok az elvek, melyekre utal valóban az igazság felé vezetnek s valóban korszerű bölcsészettnek az elvei. A »Biologisches Grundgesetz«, a »Substantia teória« oly tételek, melyeket a jövő filozófiája nem nélkülözhet. Hatalmas, magasról széttelátó pillantása, ha nem is lát élesen az apró részletekbe, de egy egységes irányzatba, egységes világnézetbe foglalja a filozófiát, melynek neve: Monismus.

S a mód, melylyel e monismust kifejti, világos, egyszerű; nyelve szilárd; áttekinthető szerkezete, közvetlen hangja mindenestre nagy hatást kölcsönözhet a »Welträthsel«-nek. Elkeseredett vitát támasztott ugyan éles kritikája s itt-ott szenvedélyes subjektivitásra, azonban egyrészt az igazság szokatlan fénye mindig sértette és fogja sérteni a vakondok és bagoly szemeket, másrészt a hit és érzelmek világát érő támadás sokkal erősebb s sokkal kevésbé igazolt, sem hogy reakciót ne szült volna.

Ez utóbbi hiány, azzal a fentemlített vázaltszerűséggel indokolják azt a nézetünket, hogy a »Welträthsel« s ebben

Haeckel nem a monismust adja, hanem csak annak legáltalánosabb tételeit, részben módszerét, részben alkalmazását is.

Haeckel nagy érdeme abban rejlik, hogy összegezte a Monismus főbb igazságait s ezeket az igazságokat a nagyközönség számára hozzáférhetőbbé tette. Nagy filozófiai fontosságú ténye, hogy rámutat a kor filozófiai, szociológiai, etikai kívánalmaira s bizonyítva a jelenleg fennálló nézetek tarthatatlanságát, egységes bölceletet követel. Az mind igaz lehet, hogy sokhelyt túloz, sokhelyt felületes, másutt szenvedélyes, azonban egy tan apostolának ez megbocsájtható, kivált, ha főigazságai kizárnak minden kétséget s ha az a tan, a melynek hirdetője lett, valóban méltó a jövő birtokára.

Mert, hogy csakugyan a monismust a jövő, az kizár minden kétséget. Nem a Haeckel tanait értem én itt, melyeket bizonyára megrostál az idő, hanem azt a filozófiát, mely a pozitív reális tudományok eredményeire építi alapját, ezeknek igazságait összegezi s ez igazságok révén a Világmindenségnek egységét hirdeti. Ezt az egységet a monismust tagadni *intra et extra hominem*, dualisztikus felfogással transcendentális lelket és mythikus túlvilágot hinni nem lehet oly XX. századbeli embernek, ki a kor műveltségével lépést tart s ki csak általánosságban is tájékozással bír a reális tudás felől. Bebizonyítani ezt a monismust ma még nem lehet, tudományos fejlődésünk még nem érte el azt a fokot, hogy erre képesek lennénk, azonban elérte azt a stádiumot, hol a dualizmust pozitíven tagadhatjuk és biztos reményünk, garanciánk van arra, hogy ezt a Monismust a jövő teljes világosságban felderíti előttünk.

Azonban ez csak remény, ez csak feltétel, melynek aegise alatt nem szabad oly kombinációkba ereszkednünk, melyeket reális, pozitív érvekkel támogatni meg nem tudunk s ezáltal a monista filozófia egyik alapelvével, a pozitívizmussal jutunk ellentétben. Az ilyen kérdésekkel való foglalkozás, mint a végokok kérdése, a substantia lényege, ma ép oly metafizika, mint akár a Hegel, vagy Cousin transcendentális spekulációi. Ezekről kinek-kinek meg lehet a maga egyéni nézete, hite, mely megfelel, tudása, intelligenciája, érzelmi világa követelményeinek, azonban ezt ma pozitív filozófia tárgyává tenni, rendszeresen tárgyalni nem lehet.

Az emberiség filozófiai eszméit nem egy kor szüli, nem egy ember alkotja. Egy bizonyos korban érnek el virágzást, egy bizonyos író ad nekik legtökéletesebb kifejezést, de ők

maguk hosszú-hosszú fejlődésen, titkos, fedett érési processusokon mennek keresztül, míg teljes fényükben és igazságukban felragyognak.

Az a filozófia, mely a tudományos eredményeket felhasználva egységes világnézetet akar teremteni s melyet ideiglenesen a monismus nevével jelölünk, ma még csak legkezdetén van fejlődési menetének. A reális tudás még oly akadályokkal küzd az igazság teljes földerítésénél, melyeket legyőzni mai napság szinte lehetetlenségnek látszik. Valószínű s az evolúció fejlődés igazságában bizva állíthatjuk, hogy az, mi ma még lehetetlenségnek látszik, a jövő századok folyamán lehetőségessé válik s akkor tetőzik majd be azt az épületet, melynek alapját most rakjuk le a monismus filozófiájával. Addig azonban, míg ez természetszerűleg, mint a tudományos fejlődés következménye meg nem történik, mi nem tehetjük meg a nélkül, hogy önmagunkat s a filozófiát meg ne czáfolnánk, ingatag alapú föltevésekkel és indokolatlan hypotesisekkel. Az egész, mit tehetünk az, hogy számba véve az emberiség mai tudásának előrehaladottságát, a tudományok korszerű állását, oly világnézetet vonunk le ebből, melynek minden pontját pozitív érvekkel igazolni tudjuk. Minthogy a pszichológiának mai álláspontja szerint, a lélek a szervezetnek funkciója és nem különálló része, szakítunk a dualizmussal és elfogadjuk ezt a reális valót, melyet számtalan kísérlet, tapasztalat igazol. De csak ennyit teszünk; annak a funkciónak mibenlétét, lefolyását, okait filozófiai szempontokból nem kutatjuk, — minthogy e téren a tudomány is csak tapogatózik és kétségek közt mozog, — hanem nyíltan bevalljuk e tudatlanságunkat s az igazság földerítését a jövőtől várjuk. Ép így járhatunk el teológiai kérdésekben. Azt mindnyájan belátjuk, hogy Darwin: »Leszármazási elmélete« értelmében, Laplace kozmológiája szerint a Biblia szavai nem vehetők szószerint. A kulturhistória, esztétikatörténet segítségével ennek a remek műnek megfelelő helyet juttatunk az irodalomtörténetben, vagy a filozófia történetében és mi követjük azokat az igazságokat, melyeket a modern tudás világos, szószerint vehető indokolt módon tár elénk. Ha azonban ennél tovább megyünk és az istenség fogalmával kezdünk vitázni, egyrésztől érthetlenné és nevetségessé teszszük magunkat, másrészt fegyverünket, a modern tudást teszszük rosszhírűvé — nem azért, mert »Isten ellen mer vitázni«, hanem mivel oly helyen használjuk,

a hol megszűnik ereje, megszűnik hatalma, minthogy előtte is ismeretlen területről van szó.

Ép ezeknél az indokoknál fogva kell állítanunk azt, hogy a monizmus a jövő filozófiája s jelenben csak csirája egy később bekövetkező hatalmas fejlődésnek. Ez a csira is elég arra, hogy a jelenben kielégítse a lelkeket s a jövő számára előkészítse a talajt; csak arra kell ügyelni, hogy e kis palánta vadhajtságait: a túlzott állításokat, metafizikai spekulációkat lenyessedjük. Ha önző szemmel önmagunkra tekintünk s kétkedünk abban, hogy e metafizikai spekulációk nélkül is boldogulni tudnánk, úgy e részben tessék a valláshoz, a hithez fordulni, melynek tanaiban képletes nyelven nagyon, de nagyon sok mély igazság rejlik elrejtve s a melynek ma még kulturfejlődéstani jelentősége kétségen felül áll. Az azonban, ki tágasabb látókörrel az emberiség szellemi haladását tekinti, átlátja majd, hogy valóban ez az egységes, reális filozófia van hivatva az emberiség lelki szükségletének kielégítésére filozófiájának irányítására, s hogy ha ma meg csak épülőfélben is van és teteje ideiglenes burkolat a teológia képében, úgy a természetes haladás során teljes egészében, kész, biztos lakóház lesz az emberiség számára, minekutána az állványok, a gerendázat s a többi ily ideiglenes kiegészítő rész pótoltatott s nélkülözhetővé vált.

Haeckel egyik alapvető építész ezen az »aedificumon« s a »Welträthsel« egyik sarokköve ennek az épületnek.

A sarokkő azonban még nem az épület s a lángeszű építész, bármily élesen véli is látni az egész tervezetet, nem láthatja meg a nagy mű befejezését, mely valószínűleg általa előre nem látott változásokkal és módosulatokkal fog megtörténni. Mint tervező, mint anyaghordó, mint építő maradandó emléket hagy maga után e művön s nevét nem felejtí majd az el, ki a betetőzött épületbe beköltözik.

Most még megítélni, mérlegelni, jutalmazni e munka-becsét nem tudjuk. A filozófia »Sturm und Drang« korát éljük, midőn a még hiányos pozitivizmus küzd a már erejét veszített teológiával és megczáfolt metafizikával, midőn emberi érdekek, emberi és egyéni szenvedélyek még mindig hajlandók megfeszíteni az apostolokat. És kapkodó ideges kutatásunkban az igazság után, nem tudjuk kellő higgadsággal mérlegelni az igaz utat; az egyensúlyából kibillent emberi lélek hajlik jobbra is, balra is, az egyik vélegtől a másikig ingamozgásszerű lenge-

sekkel. A vallás, melyben már nem hihetünk s a pozitív tudás, melyben még nem hihetünk, nem nyújt biztos támasztó pontot, nem mutat biztos irányt s mi kételkedve mindenben, a vallásban, a tudományban, önönmagunkban, a jövődőtől várjuk a szabadulást.

Hogy megjön-e, hogy támad-e új tan, új eszme, mely megfelel, az új igényeknek, az a fejlődés törvénye szerint előre megállapítható. Már most tűnik elő első szárnypróbálgatásával, már most mutat arra a magaslatra, melyet elérni kell, de melyet még most nem érhet el. Az emberiség fejlődése, haladása az, mely majd továbbfejleszti az ő növekvését is s eljön a kor, midőn a Haeckel jósszemeivel most megpillantott egységes, pozitív tudás világításában az egész emberiség felett ragyogni fognak az igazság örök törvényei!

Péterfi Tibor.